

Edukacja artystyczna w Polsce

Perspektywy rozwoju edukacji przez sztuki wizualne

Wstęp

Edukacja artystyczna w Polsce ma długą tradycję – opartą na teorii wychowania estetycznego Ireny Wojnar¹, na badaniach Stefana Szumana czy opracowaniach Stanisława Leona Popka², będących obowiązkową lekturą dla tych, którzy chcą zrozumieć magię kreacji

plastycznej dziecka. Jednak badania naukowe często zderzają się z edukacyjną rzeczywistością oraz faktem, że ważne dokumenty, na których opiera się dany system kształcenia tysięcy uczniów, tworzony jest często przez urzędników lub osoby niebędące w środku szkolnego procesu edukacji. W artykule podjęto próbę ustosunkowania się do zagadnienia kształcenia plastycznego w polskim współczesnym systemie edukacji. Omówiona zostanie obowiązkowa edukacja plastyczna w szkolnictwie podstawowym, a także kolejne etapy w systemie szkolno-uczelnianym oraz w formie zajęć spoza systemu edukacji. Nakreślony stan obecny i perspektywy rozwoju, a także zasadność zaistnienia innych form, bardziej uwspółcześnionych, mogą być zaczynem do dialogu nad kondycją polskiej edukacji artystycznej z zakresu sztuk wizualnych i jej dalszą drogą rozwoju.

Edukacja plastyczna dzieci i młodzieży³

Twórczość plastyczna pojawia się w edukacji dziecka wcześnie. Istniejące od dziesięcioleci lekcje plastyki w szkole (rysunku, wychowania plastycznego, sztuki, plastyki)⁴ pozwalają na zaspokojenie potrzeby kreacji artystycznej ucznia. Aktualna podstawa programowa wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej (Dz.U. 2017, poz. 356) wyeliminowała określenie „edukacja plastyczna” w odniesieniu do wychowania przedszkolnego. W wymienionych osiągnięciach dziecka na koniec wychowania przedszkolnego, w punkcie IV dokumentu, zatytułowanym *Poznawczy obszar rozwoju dziecka. Dziecko przygotowane do podjęcia nauki w szkole* uwzględniono m.in. umiejętność wyrażania zrozumienia świata, zjawisk, rzeczy za pomocą komunikatów pozawerbalnych, w tym impresji plastycznych. Zakłada się, że dziecko wykonuje własne eksperymenty graficzne różnymi materiałami i przyborami, tworzy proste i złożone znaki, nadaje im znaczenie; wyraża ekspresję twórczą, podejmuje samodzielną aktywność poznawczą m.in. przez korzystanie z nowoczesnej technologii. Do zadań przedszkola należy m.in. wspieranie wielokierunkowej aktywności dziecka podnoszącej umiejętności korzystania z rozwijających się procesów poznawczych, wspieranie eksploracji świata, przygotowanie do rozumienia emocji i uczuć własnych czy budowanie wrażliwości estetycznej⁵. Korzystający z wybranego programu nauczania nauczyciel realizuje podstawę programową w oparciu o przygotowane materiały metodyczne, w których znajdują się konkretne treści z zakresu ekspresji plastycznej. Podstawa programowa zakłada więc, że każdy nauczyciel wychowania przedszkolnego, także początkujący, ma na tyle rozwinięty własny warsztat metodyczny, iż bez trudu przełoży zapisy ujęte w postaci efektów kształcenia z zakresu czterech obszarów rozwoju dziecka na konkretne treści (w interesującym nas zakresie – plastyczne) realizowane podczas zajęć.

3 Temat edukacji artystycznej i analizy aktualnej podstawy programowej poruszany był przez autorkę kilkakrotnie, m.in. w artykule: I. Bugajska-Bigos, *Wspieranie rozwoju z wykorzystaniem twórczości artystycznej i arteterapii w edukacji szkolnej oraz akademickiej*, [w:] *Inkluzja, terapia, wspieranie rozwoju jako problemy współczesnej edukacji*, red. T. Senko, I. Bugajska-Bigos, B. Lisowska, Nowy Sącz 2014.

4 W polskim systemie edukacji stosunkowo często zmienia się nazwy danych przedmiotów.

5 Podstawa programowa wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej z komentarzem. *Wychowanie przedszkolne i edukacja wczesnoszkolna*, Ministerstwo Edukacji Narodowej. Ośrodek Rozwoju Edukacji, <https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/wychowanie-przedszkolne-i-edukacja-wczesnoszkolna.-pp-z-koментарzem.pdf> [dostęp: 10.07.2020].

1 E. Józefowski, *Arteterapia w sztuce i edukacji*, Poznań 2012.

2 S.L. Popek, *Psychologia twórczości plastycznej*, Kraków 2010.

Podstawa programowa dla I etapu edukacyjnego (klas I–III) zakłada kontynuację wspierania rozwoju dziecka, odkrywania przez nie własnych możliwości, wspomaganie wielokierunkowej aktywności dziecka na bazie wykorzystania rozwijających się procesów poznawczych. Do zadań szkoły należy podejmowanie działań wspierających odbiór sztuki, jej współtworzenie dostosowane do wieku dziecka, uwzględniające jego możliwości percepcji. Pojawia się już określenie „edukacja plastyczna”, a ogólne cele osiągnięte na zakończenie edukacji wczesnoszkolnej są podstawą dla sformułowania celów szczegółowych, ujętych w formie efektów kształcenia. Uczeń wyróżnia w obrazie wizualnym kształty obiektów, wielkości i proporcje, położenie elementów, ich różnice i podobieństwa, barwę i walor, fakturę, cechy charakterystyczne ludzi, zwierząt. Rozróżnia kompozycję otwartą, zamkniętą i symetryczną. W zakresie ekspresji twórczej uczeń rysuje różnymi narzędziami, maluje, wydziera, wycina, modeluje, powiela, wykonuje prace, ilustruje sceny, ale także korzysta z narzędzi multimedialnych i aplikacji komputerowych. W zakresie recepcji sztuki uczeń rozróżnia dziedziny sztuk plastycznych, gatunki dzieł, zna i wyjaśnia elementarne pojęcia, np. oryginał, kopia.

Etap II edukacji następujący od klasy IV wprowadza plastykę – przedmiot nauczany przez cztery lata, w klasach IV–VII; nie spotkamy tego przedmiotu w klasie VIII. Podstawa programowa szeroko ujmuje cele kształcenia ogólnego, wskazując na potrzebę wzmacniania poczucia tożsamości kulturowej, rozwijanie kompetencji, np. kreatywności, rozbudzenie ciekawości poznawczej, rozwój osobowy ucznia itd.⁶ Zgodnie z zapisem plastyka rozbudza wrażliwość na piękno, motywuje do ekspresji artystycznej, rozwija kreatywne myślenie, przydatne także w innych dziedzinach życia i w edukacji, przygotowuje ucznia do świadomego korzystania z dorobku kultury. Przedmiot ten jest również elementem wychowania, a praca artystyczna może być wyrazem wiary w siebie⁷.

Wymagania ogólne obejmują zapoznanie się z językiem i funkcją plastyki, doskonalenie umiejętności plastycznych, opanowanie elementarnych wiadomości z zakresu kultury plastycznej. Wymagania szczegółowe (treści nauczania) wskazują zakres, który powinien być przez ucznia opanowany, z obszaru języka i funkcji plastyki, podejmowania działań twórczych z uwzględnieniem wiadomości o formie i strukturze dzieła. Uczeń zna dziedziny sztuk plastycznych, rozróżnia cechy i rodzaj kompozycji, ma wiedzę na temat barw, rozróżnia sposoby uzyskania iluzji przestrzeni, gatunki i tematykę dzieł itd. W zakresie umiejętności plastycznych

uczeń doskonali interpretację, stosowanie adekwatnych środków wyrazu, wyraża uczucia i emocje oparte na rzeczywistości i inspiracji; projektuje formy graficzne, kształtuje przestrzenne formy dekoracyjne i scenograficzne, pracuje zespołowo. Stosuje różnorodne techniki plastyczne, z wykorzystaniem multimediów i technologii cyfrowych. Z zakresu kultury plastycznej uczeń zna dziedzictwo kulturowe swego otoczenia, dostrzega rolę twórczości ludowej, nabywa ogólną wiedzę o najważniejszych obiektach kultury wizualnej, rozróżnia istotne dzieła z dorobku innych narodów, zna najważniejsze muzea, zna zasady prezentacji dzieł zgodnie z prawem.

W warunkach i sposobie realizacji ponownie podkreślono wagę plastyki w rozwijaniu wyobraźni i kreatywności ucznia, znaczenie wychowawcze i poznawcze przedmiotu, możliwość zaangażowania w życie społeczne poprzez sztukę. Zwrócono uwagę na wprowadzanie wiadomości teoretycznych, jako uzupełnienie działań twórczych. Wymaga to od nauczyciela umiejętności szybkiego przekazu zagadnień teoretycznych, jako bazy dla następującej ekspresji artystycznej. Zagadnienia teoretyczne mają być przyswajane głównie przez działania praktyczne, szczególnie w klasach IV–V, a w klasach VI–VII mają być utrwalane zgodnie ze spiralnym modelem nauczania, zakładającym powrót do wcześniejszych treści. Nauczyciel musi więc posiadać wiedzę o rozwoju dziecka, aby w klasach młodszych umiejętnie stymulować wyobraźnię dziecka, a ewentualną pracę z natury wdrażać w klasach starszych. Techniki, materiały, formaty prac mają być także dostosowane do możliwości dziecka. Ponownie odniesiono się do umiejętności organizacji pracy przez nauczyciela.

Ćwiczenia praktyczne powinny być realizowane w ciągu jednej godziny lekcyjnej, wyjątkowo, w starszych klasach, mogą być przeprowadzone dłużej. W praktyce jest to trudne do spełnienia, szczególnie w klasach starszych, gdy uczniowie wchodzi w doświadczenie kryzysu w twórczości plastycznej⁸, co wymusza niekomfortowy pośpiech na lekcji. W omawianej podstawie zachęca się do pracy zespołowej, do działań warsztatowych, wykorzystywania metody projektu, współpracy, łączenia dyscyplin i zakresów działań. Podkreślono rolę upowszechniania kultury i sztuki, współpracy z instytucjami kultury, wdrażania innych form lekcji, np. w obiektach kultury, w pracowniach twórców. Nacisk położono na wystawiennictwo prac uczniów, spotkania z artystami, poznawanie zabytków, udział w konkursach. Szczególną troską mają być otoczeni uczniowie o specjalnych potrzebach edukacyjnych, a także uczniowie przejawiający pasję twórczą. Uczeń powinien znać zasady ochrony własności intelektualnej⁹.

6 Podstawa programowa wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej z komentarzem. Szkoła podstawowa. Plastyka, Ministerstwo Edukacji Narodowej. Ośrodek Rozwoju Edukacji, s. 5, <https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/plastyka.-pp-z-komentarzem.-szkola-podstawowa.pdf> [dostęp: 10.07.2020].

7 Tamże, s. 10.

8 S.L. Popek, *Psychologia twórczości plastycznej*, Kraków 2010, s. 295–309.

9 Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa. Plastyka, Ministerstwo Edukacji Narodowej. Ośrodek Rozwoju Edukacji, s. 10–14, <https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/plastyka.-pp-z-komentarzem.-szkola-podstawowa.pdf> [dostęp: 10.07.2020].

Największą zmianą nowej podstawy programowej jest połączenie dotychczasowej plastyki z klas IV–VI (sprzed reformy w 2017 roku) z jednym rokiem plastyki w gimnazjum oraz przedmiotem zajęcia artystyczne, który w wymiarze 2 godzin w cyklu kształcenia w gimnazjum (ówczesny III etap edukacyjny) mógł być poświęcony plastyce (ale nie tylko). W podstawie programowej nie zamieszczono trzech dotychczasowych celów edukacyjnych: percepcji sztuki, ekspresji przez sztukę, recepcji sztuki. Z założenia uczeń ma większy margines na pracę twórczą (o ile 45 minut jest czasem wystarczającym na twórczość). Nie ma też podziału na wiedzę i umiejętności, co powinno sprzyjać działaniom artystycznym. Ekspresja artystyczna wysuwa się więc na plan pierwszy¹⁰. Dotychczasowe podręczniki plastyki dla gimnazjum desperacko wtłaczały cały przegląd historii sztuki – od prehistorii po sztukę współczesną – w jeden tom, a realizacja tak obszernych treści teoretycznych zajęłaby zapewne więcej niż jedną godzinę przeznaczoną wówczas w cyklu kształcenia na plastykę. Obecnie np. wydawnictwo WSiP oferuje kompaktowe podręczniki do klas IV–VII, z bogatym materiałem ilustracyjnym i zwięźle podanymi zagadnieniami teoretycznymi.

Reasumując, wdrażanie działań warsztatowych, odstępianie od nadmiernej teorii na lekcjach są plusami zmian. Zaliczyć do nich można także odejście od przekazu ściśle chronologicznego na rzecz dopasowania wiadomości do aktualnie poruszanych na lekcji zagadnień, nacisk na zgodność planowania zajęć z rytmem rozwoju dzieci i młodzieży, a także troskę o uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Ważne jest zwrócenie uwagi na konieczność przekazywania treści teoretycznych w sposób interesujący dla ucznia, w trakcie działań artystycznych, na wprowadzanie zróżnicowanych form zajęć, wykorzystanie metody projektu, integrację dziedzin sztuki np. z performance'em. Realizacja powyższych założeń wymaga od nauczyciela otwartej postawy, umiejętności sprawnego planowania czasu pracy na lekcji, kreatywności, zaangażowania w proces edukacji. Nauczanie plastyki wymaga też elastyczności oraz znajomości współczesnych technologii, atrakcyjnych dla młodzieży, z którymi nowe pokolenie współistnieje przez całe swoje nastoletnie życie. Kwestia kreatywności nauczyciela łączy się też z innymi czynnikami, jak np. z jakością kształcenia nauczycieli w Polsce, z dramatycznym spadkiem zainteresowania studiami o profilu nauczycielskim, co będzie rozwinięte później w artykule. Niezmiennie wątpliwość budzi także wymiar godzin przeznaczony na realizację plastyki – jedna godzina w tygodniu to za mało, aby efektywnie

¹⁰ B. Lewińska, *Komentarz do podstawy programowej przedmiotu plastyka na II etapie edukacyjnym. Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa. Plastyka*, Ministerstwo Edukacji Narodowej. Ośrodek Rozwoju Edukacji, s. 14–19.

pracować metodą projektu czy spokojnie wykonać pracę plastyczną.

Szkoła ponadpodstawowa, obecny III etap edukacyjny, czyli 4-letnie liceum i 5-letnie technikum, wprowadza przedmiot plastyka, po wieloletniej przerwie, do I klasy liceum i technikum, w wymiarze jednej godziny w tygodniu. Jest to jeden z trzech przedmiotów do wyboru (wśród takich jak plastyka, filozofia czy muzyka), jednak wyboru dokonuje dyrektor szkoły, nie uczeń. Uczeń, rozpoczynając naukę w szkole, zastaje już określony przez innych stan. Z praktyki wiadomo, że wybór dokonany przez szkołę wynika z prostego faktu posiadania specjalisty w danym zakresie.

Zadaniem przedmiotu plastyka jest poszerzanie kompetencji uczniów w zakresie umiejętności teoretycznych i praktycznych. Propozycją bardzo ciekawą dla młodego człowieka mogą być treści związane ze współczesną awangardą artystyczną. Przedmiot ma także nadal rozwijać wrażliwość artystyczną, umiejętność formułowania własnych sądów artystycznych poprzez kontakt z dziełami sztuki, twórcami i promocję sztuk wizualnych. Nie zapomniano o dobrach intelektualnych i o wychowawczej roli plastyki¹¹.

Wymagania ogólne obejmują szeroko ujęte uczestnictwo w kulturze. Zapoznanie ze współczesnymi awangardami, twórczością po połowie XX wieku, z działalnością profesjonalnych instytucji sztuki, wdrożenie ucznia do sztuki multimedialnej na pewno stanowi atrakcyjną ofertę edukacyjną dla młodzieży, biegłej w technologiach cyfrowych. Treści nauczania – wymagania szczegółowe ujmują uczestniczenie w kulturze poprzez kontakt, analizę i interpretację dzieł sztuki, dostrzeganie kontekstów powstawania dzieła, w tym rozróżnianie dyscyplin sztuki, także spoza klasycznego kanonu, jak instalacja czy sztuka mediów. Podstawa programowa przedmiotu zakłada, że uczeń rozumie łączność kontekstu sztuki z innymi dziedzinami, dokonuje analizy wybranych dzieł sztuki itd. W zakresie współczesnych awangard artystycznych i sztuki lokalnego środowiska uczeń poznaje zabytki najbliższego terenu, zna wybitnych twórców lokalnych i ich twórczość. Ponadto dokumentuje dzieła z wykorzystaniem nowych technologii, podejmuje twórcze działania, wykorzystując środki plastyczne charakterystyczne dla współczesnych czasów.

W ramach wprowadzenia w obszar działań instytucji upowszechniających profesjonalną sztukę uczeń zna instytucje kultury, ich zakres działania, profesjonalną terminologię. Uczeń organizuje wystawę, w tym wystawę wirtualną, wraz z jej promocją i reklamą, uczestniczy w wydarzeniach artystycznych z zakresu sztuk

wizualnych. Podstawa programowa proponuje wprowadzenie w zakres sztuk multimedialnych, a ekspresja twórcza powinna wykorzystywać narzędzia komunikacji wizualnej. Uczeń zna rozległe obszary zastosowania technik medialnych, potrafi wykonać własny film, cykl zdjęć, krytycznie odnosi się do swoich i cudzych prac multimedialnych. Jak zaznaczono w warunkach i sposobie realizacji, podstawa programowa plastyki na tym etapie skupia się na sztuce współczesnej, sztuce regionu, wystawiennictwie oraz zastosowaniu technologii multimedialnych w działalności artystycznej. Zachęca się do poznania interdyscyplinarnego charakteru sztuki współczesnej, wykorzystania różnych form zajęć. Po wyższe elementy są łatwiejsze do zrealizowania na tym etapie edukacyjnym, gdyż najczęściej szkoły ponadpodstawowe zlokalizowane są na terenach miejskich, gdzie instytucje kultury są bardziej dostępne. Zaleca się też stosowanie metod aktywizujących, stymulujących ucznia do działania, ze zwróceniem uwagi na możliwości indywidualne uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych.

Plastyka jest więc przedmiotem przede wszystkim praktycznym. Wykorzystanie nowych technologii powinno być dla ucznia atrakcyjne, jeśli zostanie interesująco zaproponowane przez nauczyciela. Wprowadzane problemy plastyczne powinny być połączone z zagadnieniami teoretycznymi, a działania twórcze mają sprzyjać poznaniu języka sztuki współczesnej. Zwrócenie uwagi na poznanie sztuki lokalnej sprzyja wychowaniu przez sztukę, wdrożeniu do bycia aktywnym odbiorcą kultury¹². Przedmiot plastyka może pomagać w wyborze dalszej drogi życiowej przez zainteresowanie ucznia nowymi obszarami aktywności twórczej. Jednak fakultatywność przedmiotu zdeterminowana przez szkołę skazuje nastolatka niejako na loterię, którą rządzi przypadek, a tak nie powinno być. Możliwość realnego wyboru przedmiotu byłaby najbardziej wartościowa i uczeń powinien mieć do tego prawo. Zamiast nudzić się np. na źle prowadzonej filozofii – chętny uczeń mógłby twórczo rozwijać się przez jeden rok szkolny na plastyce, która stanowi obecnie ciekawą ofertę edukacyjną dla młodzieży. Kreatywność rozwinięta na przedmiocie mogłaby mieć przełożenie na inne dziedziny aktywności ucznia, w tym wybór drogi zawodowej. Kolejnym minusem jest obawa, czy nauczyciele poradzą sobie z realizacją tak szeroko założonych celów i mnogością treści w ciągu jednego roku szkolnego (około 38 tygodni nauki).

Modelem wzorcowym, który warto przytoczyć, jest edukacja np. w Australii, gdzie w tzw. high school/college (odpowiednik naszej szkoły ponadpodstawowej) uczeń w dużej mierze decyduje, czego chce się uczyć i które przedmioty rozszerzać. Możliwe jest także

11 Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła ponadpodstawowa: 4-letnie liceum, 5-letnie technikum. *Plastyka*, Ministerstwo Edukacji Narodowej. Ośrodek Rozwoju Edukacji, s. 11, <https://www.ore.edu.pl/2018/03/podstawa-programowa-kształcenia-ogólnego-dla-liceum-technikum-i-branżowej-szkoly-ii-stopnia> [dostęp: 10.07.2020].

12 B. Lewińska, *Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła ponadpodstawowa: 4-letnie liceum, 5-letnie technikum. Plastyka*, Ministerstwo Edukacji Narodowej. Ośrodek Rozwoju Edukacji, s. 18–22.

wybranie *art* (sztuki) jako przedmiotu kształcenia i do zestawu przedmiotów egzaminacyjnych. Nauczanie sztuki (*art*) ma charakter twórczy, projektowy, oparty na indywidualnej aktywności badawczej ucznia, w ścisłym połączeniu z nowymi mediami. Edukacja w Australii wdraża do samodzielnego poszukiwania wiedzy, do biegłego posługiwania się współczesnymi technologiami, wymaga dużego wkładu pracy własnej i autentycznego zaangażowania ucznia, gdyż wybrany przedmiot nieuchronnie kończy się oddaniem finalnej pracy (*assessment*). Może warto do edukacji polskiej wprowadzić sprawdzone rozwiązania, które przyzwyczajają ucznia do samodzielności w działaniu, a także umożliwiają rozwój osobowy oparty na sztuce? Motto jednej z żeńskich szkół w Sydney brzmi: „W szkole św. Urszuli wiemy, że każdy uczeń jest wyjątkowy i ma inne zainteresowania, zdolności, aspiracje zawodowe i cele”¹³. Oferta edukacyjna tej placówki jest maksymalnie zindywidualizowana, aby wesprzeć obszary, w których uczeń jest dobry i w których chce się rozwijać z szerokim wykorzystaniem nowych technologii. Bardzo przykre, że nie jest to motto polskiej szkoły.

Co po szkole, czyli dalsza edukacja artystyczna

Kolejne etapy rozwoju artystycznego oferują uczelnie wyższe, które proponują bardzo zróżnicowane kierunki kształcenia. Studia artystyczne można odbywać nie tylko w akademiach sztuk pięknych, ale także na uniwersytetach czy w państwowych wyższych szkołach zawodowych. Analizując ofertę edukacyjną, obserwuje się wzrost zainteresowania sztukami projektowymi, grafiką projektową, fotografią, kierunkami oferującymi kształcenie w ramach multimediów, chociaż czasem okazuje się, że artystyczna strona studiów zderza się boleśnie z realiami życia i możliwościami zatrudnienia na rynku pracy. Uczelnie poszerzają swoje oferty, kuszając oryginalnymi kierunkami, np. projektowanie gier i przestrzeni wirtualnej (Uniwersytet Śląski w Cieszynie). Młodzież zaczyna patrzeć praktycznie na kwestie wykształcenia artystycznego. Istniejące równolegle do szkół ponadpodstawowych licea plastyczne też musiały przejść głęboką metamorfozę, aby zainteresować młodzież swoimi ofertami. Na przykład Zespół Szkół Plastycznych im. Stanisława Wyspiańskiego w Jarosławiu oferuje w ramach specjalizacji m.in.: realizacje intermedialne, projektowanie ubioru czy projektowanie graficzne¹⁴. Współczesna retoryka przybliży zawód plastyka ku praktycznemu zastosowaniu.

Smutnym zjawiskiem, zwłaszcza w kontekście coraz większych wymogów stawianych nauczycielom plastyki, stał się odwrót młodych ludzi od studiowania na typowych nauczycielskich kierunkach edukacji

artystycznej w zakresie sztuk plastycznych, nakierowanych przede wszystkim na pracę w szkole. Równocześnie obserwuje się wzrastające zainteresowanie nabyciem kwalifikacji pedagogicznych, które są z kolei niezbędne w wielu rodzajach pracy zawodowej, nie tylko w szkole. Uczelnie zaczynają zwracać uwagę na szerszy aspekt zdobycia kwalifikacji do wykonywania zawodu nauczyciela, proponując np. blok fakultatywny: pedagog sztuki (Uniwersytet Śląski w Katowicach, Instytut Sztuk Plastycznych)¹⁵. Na Uniwersytecie Artystycznym w Poznaniu w ramach edukacji artystycznej w zakresie sztuk plastycznych oferowane są dwie specjalności: sztuka interdyscyplinarna i edukacja kulturowa oraz wybrana specjalność artystyczna, a także promocja i animacja kultury oraz wybrana specjalność artystyczna¹⁶. Bazując na tych kilku przykładach, można dostrzec, że edukacja artystyczna w kontekście nauczania zaczyna podążać w stronę pomnażania możliwości rynkowych i poszerzania kompetencji absolwenta, wzmacniając jego pozycję na rynku pracy w sektorze edukacji sztuki czy edukacji przez sztukę, niekoniecznie w szkole.

W Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej w Nowym Sączu na kierunku edukacja artystyczna w zakresie sztuk plastycznych oferuje się kształcenie w ramach grupy zajęć specjalizacyjnych: sztuki wizualne z grafiką projektową i fotografią, a obecnie dodatkowo można uzyskać uprawnienia do nauczania przedmiotu plastyka w szkole podstawowej. Tak ujęta oferta studiów daje szerokie spektrum możliwości zatrudnienia, pozwala na połączenie pasji, wymagań rynku oraz zdobycie kwalifikacji niezbędnych do pracy w szkole czy instytucji o charakterze edukacyjnym¹⁷.

Wyznacznikiem zmian na rynku edukacyjnym jest wzrost zainteresowania arteterapią przez sztuki plastyczne i pojawiające się oferty kształcenia już nie tylko jako studia podyplomowe czy kursy. Nurt arteterapii w edukacji i rozwoju propagowany przez polskie środowisko artystyczno-pedagogiczne jest jedną z ciekawszych propozycji na międzynarodowej arenie tej tematyki. Propozycje zastosowania arteterapii w rozwoju i edukacji autorstwa Eugeniusza Józefowskiego¹⁸ zostały szeroko przyjęte w polskim środowisku edukacyjnym. Interesująca jest też promowana forma warsztatów rozwojowych z wykorzystaniem sztuk wizualnych¹⁹, warsztatów w twórczym rozwoju osobowym,

¹³ <https://www.stursulakingsgrove.org/learning/curriculum-and-subjects> [dostęp: 22.07.2020].

¹⁴ <http://www.plastykjaroslaw.pl> [dostęp: 18.07.2020].

¹⁵ <https://us.edu.pl/wydzial/wsne/dla-kandydatow/oferta-dydaktyczna/edukacja-artystyczna-w-zakresie-sztuk-plastycznych> [dostęp: 18.07.2020].

¹⁶ <https://uap.edu.pl/dla-kandydata/kierunki-studiow-2/edukacja-artystyczna-w-zakresie-sztuk-plastycznych> [dostęp: 18.07.2020].

¹⁷ <https://www.pwsz-ns.edu.pl/ip/kierunki-studiow/studia-i-stopnia/edukacja-artystyczna-w-zakresie-sztuk-plastycznych> [dostęp: 18.07.2020].

¹⁸ E. Józefowski, *Arteterapia w sztuce i edukacji*, Poznań 2012.

¹⁹ Tenże, *Warsztaty twórcze przy kreacji plastycznej jako doświadczenie partycypacji w sztuce*, Warszawa 2017.

partycypacji w sztuce²⁰. Propozycje te stały się wyznacznikiem polskiej arteterapii, o bardzo specyficznym rysie, nastawionym na czerpanie szerokiego zakresu potencjału ze sztuk wizualnych. Znaczący wpływ na formowanie się arteterapii w Polsce mają wydarzenia, publikacje, konferencje odbywające się w ciągu ostatnich kilkunastu lat. Zapoczątkowana droga rozwoju polskiej arteterapii, wsparta m.in. przez interesujące przykłady Wiesława Karolaka, także te najnowsze²¹, rozwijana przez młodsze pokolenie naukowo-dydaktyczne, owocuje ciekawą ofertą kształcenia na rynku polskim. Arteterapia będzie prawdopodobnie prężnie rozwijającym się rynkiem edukacyjnym²², także w związku z rosnącymi potrzebami społecznymi – praca z osobami z niepełnosprawnością, z seniorami, z dziećmi o specjalnych potrzebach edukacyjnych.

Jedną z oryginalnych ofert jest kierunek arteterapia sygnowany przez trzy uczelnie: Uniwersytet Śląski w Katowicach, Akademię Muzyczną i Akademię Sztuk Pięknych w Katowicach²³, kierunek wpisany jest w obszar nauk humanistycznych, nauk społecznych i sztuki, a wykształcenie daje połączenie kilku obszarów niezbędnych do prowadzenia zajęć arteterapeutycznych w różnych środowiskach, wraz z uprawnieniami pedagogicznymi. Arteterapię jako moduł na studiach edukacja artystyczna w zakresie sztuk plastycznych spotkać można w ofercie Akademii Pedagogiki Specjalnej w Warszawie²⁴. Oferta studiów dyplomowych jest również bardzo bogata. Na przykład arteterapia – artystyczne działania interdyscyplinarne (Uni-Terra, Wyższa Szkoła w Poznaniu)²⁵, częste połączenie arteterapii z terapią zajęciową czy pedagogiką specjalną pokazują, że coraz bardziej dostrzega się potencjał terapii przez sztuki plastyczne.

20 E. Józefowski, J. Florczykiewicz, *Warsztat twórczy jako okazja rozwoju podmiotowego w przestrzeni sztuki*, Wrocław 2015.

21 W. Karolak, *Arteterapie indywidualne – autoterapie – naturoterapię*, [w:] *Arteterapia indywidualna*, cz. 4, red. B. Łoza, A. Chmielnicka-Plaskota, Warszawa 2020, s. 25–35.

22 I. Bugajska-Bigos, *Arteterapia i aktywność w rozwoju i edukacji*, [w:] *Współczesna arteterapia. Aspekty teoretyczno-praktyczne*, red. I. Bugajska-Bigos, A. Steliga, Nowy Sącz 2015.

23 <https://irk.us.edu.pl/irk/application/program?id=634> [dostęp: 17.07.2020].

24 <http://www.aps.edu.pl/rekrutacja/edukacja-artystyczna-w-zakresie-sztuk-plastycznych> [dostęp: 10.07.2020].

25 <http://uniterra.pl/oferta-2/studia-podyplomowe-doskonalcze/lista-kierunkow/arteterapia-artystyczne-dzialania-interdyscyplinarne> [dostęp: 17.07.2020].

Zajęcia dodatkowe – sztuka po godzinach, inne formy rozwoju twórczego

Twórczość plastyczna rozwijana jest bardzo intensywnie w różnych ośrodkach i instytucjach kultury. Począwszy od GOK-ów, MOK-ów, domów i pałaców młodzieży, centrów kultury, w zasadzie w większości miejscowości spotkać można ofertę zajęć pozalekcyjnych, kursów dla dzieci i młodzieży. Tę idylliczną wizję burzy fakt, że odbywają się one na bardzo zróżnicowanym poziomie – od pasjonatów z gruntownym artystycznym wykształceniem po osoby zatrudnione od lat na danym stanowisku, bez żadnych kompetencji i pomysłu na prowadzone przez siebie zajęcia plastyczne.

Ciekawą propozycją na rynku artystycznym są zajęcia edukacyjne z zakresu sztuki oferowane przez instytucje kultury, które statutowo prowadzą działalność tego typu. W największych polskich instytucjach sztuki odnajdziemy szeroką i atrakcyjną ofertę zajęć, skierowaną do wszystkich, ale realnie korzystają z niej raczej mieszkańcy danego miasta. Na przykład Muzeum Sztuki Współczesnej w Krakowie MOCAP ma pełną ofertę ambitnych zajęć skierowanych do wszystkich grup wiekowych, włącznie z seniorami i osobami z niepełnosprawnością, studentami, edukatorami i nauczycielami. Oferta oparta jest w dużej mierze na działaniach warsztatowych, często związanych z daną wystawą. W dziale Muzeum Dzieci znajdziemy np. opis:

Celem projektu Muzeum Dzieci jest rozwijanie zdolności do bycia aktywnymi uczestnikami świata sztuki. Wierzymy, że taką postawę można wypracować, ucząc kontaktu z dziełami, rozwijając w młodych odbiorcach potrzebę tworzenia oraz świadomość różnych technik artystycznych, pomagając dzieciom zrozumieć mechanizmy rządzące światem sztuki, umożliwiając im kontakt z różnymi osobami odpowiadającymi za jego funkcjonowanie²⁶.

Wieloetapowy projekt przybliży dzieciom świat sztuki poprzez cykl warsztatów, zajęć, kwestie kolekcjonowania sztuki, warsztaty z artystami. Nagłówki: Lato w MOCAP-u, Zabawy z książką, Warsztaty z artystami, Wystawy prac dzieci – to tylko przykłady bogactwa oferty tej instytucji. Wartościowe formy działań wdrażających do odbioru sztuki, kreujące potrzebę obcowania z nią znajdziemy również w mniejszych ośrodkach. Na przykład Małopolskie Centrum Kultury w Nowym Sączu oferuje serie twórczych zajęć, jak choćby Lato Art – z warsztatami dla wszystkich grup wiekowych, plenerem malarskim dla dorosłych i seniorów, plenerem architektonicznym dla młodzieży itd.²⁷ Oryginalne zajęcia proponuje też Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu (wojewódzka instytucja kultury), nie zapominając o osobach z niepełnosprawnością. W ofercie znaleźć

można konkursy tematyczne, projekty edukacyjne, lekcje, zajęcia interaktywne, a nawet terapeutyczne²⁸. Dzielnie spisują się też nauczyciele w szkołach, prowadzący liczne koła zainteresowań, lubiane szczególnie przez młodsze dzieci.

Czas pandemii i izolacji, bolesny dla wszystkich, a szczególnie dla dzieci i młodzieży, otworzył szerokie możliwości wykorzystania nowych mediów, także w formie zajęć zdalnych z zakresu sztuki. Konieczność przestawienia się na edukację zdalną była i trudna, i nowatorska w wymiarze ogólnopolskim. Kreatywność uczących szybko okazała się kluczową potrzebą w czasie kontaktu zdalnego. To, co do tej pory w Polsce było rzadkością, czyli e-learning, wkroczyło również w obszar edukacji artystycznej. Zdalne zajęcia z przedmiotów dotąd realizowanych tylko i wyłącznie w sposób tradycyjny, w bezpośrednim kontakcie student – wykładowca, uczeń – nauczyciel, stały się rzeczywistością na okres wielu tygodni. Konieczność wzięcia odpowiedzialności za rozwój i edukację studentów czy uczniów przeniosła się w strefę *online*. Do pozytywnych wniosków opartych na własnej praktyce pedagogicznej zajęć *online* zaliczyć mogą łatwość utrzymania kontaktu ze studentami, prowadzenia zajęć/korekt, indywidualizację procesu kształcenia. Wszechobecność Internetu pozwoliła na kontakty bez ograniczeń, co dla wielu studentów było bardzo istotne, zwłaszcza tych, którzy znosili izolację z dużym trudem i borykali się z wieloma indywidualnymi problemami. Emocjonalne wpisy, przesyłane wiadomości, rozmowy *online* były dowodem na to, że forma zajęć zdalnych nie tylko pomogła w osiągnięciu zakładanych efektów uczenia się, ale posłużyła jako wsparcie rozwoju i kondycji psychicznej studenta.

Z kolei dzieci szkolne w wieku 10–15 lat z dużym zaangażowaniem włączyły się w zajęcia wirtualne twórczo wykorzystując nowe media, traktując je jako formę przekazu swych uczuć, przemyśleń, a także kreatywności. Wielu nastolatków odnalazło się w wykonywaniu prac plastycznych za pomocą nowych technologii, co ubarwiało okres spędzany w domu. Edukacja zdalna otworzyła nowe możliwości, które mogą zostać szeroko wykorzystane na stałe. Nowe media w zdalnej edukacji artystycznej to nie tylko przesyłanie prac, zadań, ale także możliwość edukacyjnego kontaktu w innym wymiarze – wykorzystania trudnej sytuacji w produktywny sposób, zmiany myślenia oraz rozwoju samokształcenia wspartego zdalną, ale skuteczną opieką merytoryczną nauczyciela. Trudno podważyć rolę nowych mediów, a współczesna edukacja artystyczna powinna się na nich opierać, aby przygotować dzieci i młodzież

26 <https://www.mocak.pl/muzeum-dzieci> [dostęp: 20.07.2020].

27 <http://mckcsokol.pl/edukacja> [dostęp: 19.07.2020].

28 <http://muzeum.sacz.pl/edukacja/oferta-edukacyjna> [dostęp: 20.07.2020].

do technologicznie zintegrowanej przyszłości²⁹. Kilkunastoletnia dziewczynka, wykonująca w okresie pandemii dojrzałe i interesujące prace w użyciu nowych technologii, napisała w e-mailu: „Dzień dobry, bardzo dziękuję, że Pani nas tak dużo nauczyła, że mogliśmy wykonywać ciekawe prace, a przy tym było wiele uśmiechu i radości. Dziękuję bardzo za współpracę. Serdecznie Panią pozdrawiam i życzę udanych i pełnych radości wakacji!”.

Do nietypowych rozwiązań edukacyjnych zaliczyć można także projekty o charakterze artystyczno-terapeutycznym realizowane z udziałem osób z niepełnosprawnościami. Liczne inicjatywy podejmowane np. przez środowiska uczelni wyższych pokazują inny wymiar kształcenia artystycznego, w którym znajduje się miejsce na inkluzję i artystyczną współpracę wielu środowisk³⁰. Obecność osób z niepełnosprawnościami zmagających się z takimi samymi wyzwaniami twórczymi jak studenci czy profesjonalni artyści biorący udział w projektach otwiera nowy wymiar arteterapii rozumianej jako terapia przez sztuki wizualne oraz podejścia do pracy metodą projektu w szkolnictwie wyższym. Elżbieta Sala-Hołubowicz zauważa: „Obecnie sztuka zmienia się wielotorowo, w sposób niejednorodny, bardziej niż kiedykolwiek wyprzedzając się klasyfikacjom”³¹, co ma też odzwierciedlenie w projektach, w których sztuka współczesna staje się płaszczyzną wielu form współpracy i wsparcia różnych środowisk.

Edukacja artystyczna – posłowie

Edukacja artystyczna w Polsce jest zjawiskiem wzbudzającym duże emocje wśród zainteresowanych, traktowanym dość obojętnie przez resztę społeczeństwa. Jest obszarem wymagającym uważnej troski ze strony instytucji państwowych, aby mogła plasować się na wysokim poziomie. Często niedoceniana, niezrozumiana, zmieniana kolejnymi reformami edukacji, pomysłami i wizjami, mimo wszystko wrosła w kulturalny krajobraz Polski. Nowe zmiany w systemie edukacji wprowadzone reformą wymagają czasu na wdrożenie, na ewaluację i konsekwentny rozwój. Łatwo zauważyć, że ambitny zapis w dokumencie podstawy programowej i realizacja zapisu to dwie różne kwestie, nie zawsze kompatybilne.

Korzystnym zjawiskiem obserwowanym na arenie edukacji plastycznej/artystycznej jest elastyczność oferty kształcenia wyższego. Nadzieję na nowe możliwości zawodowe przynosi rozwój arteterapii jako terapii przez sztuki wizualne, wykorzystywanej w aspekcie edukacyjnym, terapeutycznym i rozwojowym. Oferty edukacyjne wielu instytucji kultury i sztuki stanowią atrakcyjną formę rozwoju dla osób w każdym wieku. Także pojawianie się instytucji oferujących granty na działalność związaną ze sztuką skutkuje wieloma pozytywnymi zjawiskami, autorskimi projektami wnoszącymi powiew świeżości do rozwiązań edukacyjnych. „Projekty stwarzają sytuację problemową, do rozwiązania której uaktywniają się indywidualne poszukiwania na polu kreatywności”³². Edukacja zdalna rozpoczęta w 2020 roku wiąże się z nowymi wyzwaniami, które także stwarzają szansę na twórcze wykorzystanie i podniesienie jakości oraz poszerzenie wymiaru edukacji artystycznej.

Mimo wielu napotykaných problemów, m.in. instytucjonalnych, finansowych, edukacja artystyczna zawsze opierała się na najważniejszym filarze – na pasjonatach wykonujących zawód nauczyciela, wykładowcy, edukatora z pasją i autentycznym oddaniem. Ten czynnik ludzki przejawiający się często w bezinteresownym prowadzeniu kół zainteresowań, zajęć dodatkowych, kół artystyczno-naukowych na uczelniach, niskobudżetowych projektów czy zajęć programowych – z oddaniem i zaangażowaniem, wybija się na pierwsze miejsce w kwestii edukacji artystycznej. Profesor Andrzej Szarek, wypowiadając się o kondycji polskiej edukacji artystycznej i szkolnictwa wyższego, napisał: „Kształcimy ludzi uzdolnionych, którzy odkryli w sobie potrzebę służby w przestrzeni duchowej, etycznej i intelektualnej. Sztuka wysoka wyznacza jakość ludzkości, jest światłem w ciemności”³³. Natomiast profesor Krzysztof Tomalski dodaje: „Nikt z ustawodawców nie chce przyjąc do wiadomości, że nauczanie poprzez sztukę różni się znacznie od innych praktyk edukacyjnych, głównie [...] poziomem partnerstwa między nauczycielem a uczniem, poziomem mentalnych relacji oraz celem wzbudzania kreatywności i pasji...”³⁴.

Chcąc podążać za nowoczesnym światem, powszechnością nowych mediów w życiu człowieka, a tym samym w edukacji, zwiększanie nakładów na kształcenie artystyczne jest tak samo ważne jak postawa otwartości i docenienia wartości ponadczasowych w sztuce. Instytucje takie jak Arts Council England ze swą deklaracją: „Chcemy, aby do 2030 roku Anglia była krajem, w którym

29 Są to m.in. założenia programowe realizowane w Australii, gdzie przywiązuje się dużą wagę do kształcenia plastycznego oraz wykorzystania nowych mediów w edukacji artystycznej, <https://www.arteducation.org.au/australian-curriculum-notes> [dostęp: 22.07.2020].

30 Przykładem są międzynarodowe projekty artystyczno-naukowe autorstwa Iwony Bugajskiej-Bigos i Anny Steligi realizowane w ostatnich latach np. *Hasior. Assemblage* (2017), *Frida. Introspekcje* (2018), w których uczestniczyli studenci PWSZ w Nowym Sączu, UR w Rzeszowie, goście z uczelni i środowisk zagranicznych oraz osoby z niepełnosprawnościami z Warsztatów Terapii Zajęciowej „Mada” w Nowym Sączu oraz z Domu Pomocy Społecznej dla Osób Przewlekłe Chorych Psychiczenie w Rzeszowie.

31 E. Sala-Hołubowicz, *Potencjał dezintegracji. Edukacja artystyczna adolescentów*, [w:] *Twórczość i edukacja artystyczna*, red. I. Bugajska-Bigos, K. Gąsienica-Szostak, Nowy Sącz 2016, s. 48.

32 I. Bugajska-Bigos, A. Steliga, *Kreatywność we współczesnej sztuce pop. Inspiracje twórczością Warhola w edukacji studentów kierunków artystycznych*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2019, vol. 38, nr 1, red. A. Żukowski, W. Bobrowicz, s. 92.

33 A. Szarek, *Po co kształcimy artystów*, [w:] *Twórczość i edukacja artystyczna*, red. I. Bugajska-Bigos, K. Gąsienica-Szostak, Nowy Sącz 2016, s. 28.

34 K. Tomalski, *Pobudzać, zarażać!*, [w:] *Twórczość i edukacja artystyczna*, dz. cyt., s. 19–20.

kreatywność każdego z nas jest ceniona i daje szansę na jej rozkwit oraz w którym każdy z nas ma dostęp do bogatej gamy wysokiej jakości doświadczeń kulturowych³⁵ czy Art Education Australia będąca zawodowym stowarzyszeniem, „które wspiera i promuje edukację artystyczną na wszystkich poziomach jako integralną część edukacji ogólnej”³⁶ – mogą być przykładem ogólnosiękatowego zrozumienia wagi edukacji artystycznej i kreatywności w kontekście korzyści dla całego społeczeństwa. Przewrotne i prowokacyjne stwierdzenie Andrzeja Szarka: „Im więcej kultury w człowieku, tym mniej w nim arogancji”³⁷ – niech będzie puentą do rozważań nad edukacją artystyczną w Polsce.

Słowa kluczowe: edukacja, sztuka, twórczość, edukacja artystyczna

IWONA BUGAJSKA-BIGOS

Art education in Poland. The prospects of education development through visual arts

Summary

The article is an attempt to take a stand on art education in the Polish educational system. The author analyzes art education in primary school and its further stages in secondary and higher education, with particular attention to dynamic changes in this regard. The article also presents new phenomena and tendencies in art education as well as various solutions in extracurricular education. The text also considers the latest situation: e-learning brought about by the pandemic. Selected examples of systemic solutions, support granted to art education and understanding its role in other countries, show differences in this respect, which may initiate a wide debate about the need to change the perception, availability and opportunity of development of art education.

Key words: education, art, creation, art education

Od redakcji

Artykuł ilustrują projekty edukacyjnej gry planszowej *Szaro-buro*. Jest to praca dyplomowa Judyty Kasprzyk wykonana w 2013 roku w pracowni dr. hab. Wiesława Grzegorzczaka, prof. UR.

³⁵ Źródło: <https://www.artscouncil.org.uk> [dostęp: 28.08.2020].

³⁶ Źródło: <https://www.arteducation.org.au/about-art-education-australia> [dostęp: 28.08.2020].

³⁷ A. Szarek, *Po co kształcimy artystów*, dz. cyt., s. 28.

Bibliografia

- Bugajska-Bigos I., *Wspieranie rozwoju z wykorzystaniem twórczości artystycznej i arteterapii w edukacji szkolnej oraz akademickiej*, [w:] *Inkluzja, terapia, wspieranie rozwoju jako problemy współczesnej edukacji*, red. T. Senko, I. Bugajska-Bigos, B. Lisowska, Nova Sandec, Nowy Sącz 2014, s. 221–236.
- Bugajska-Bigos I., *Arteterapia i aktywność w rozwoju i edukacji*, [w:] *Współczesna arteterapia. Aspekty teoretyczno-praktyczne*, red. I. Bugajska-Bigos, A. Steliga, Wydawnictwo Naukowe PWSZ, Nowy Sącz 2015, s. 110–142.
- Bugajska-Bigos I., Steliga A., *Kreatywność we współczesnej sztuce POP. Inspiracje twórczością Warhola w edukacji studentów kierunków artystycznych*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2019, vol. 38, nr 1, red. A. Żukowski, W. Bobrowicz, s. 79–95.
<https://podstawaprogramowa.pl> [dostęp: 20.07.2020].
<https://www.ore.edu.pl> [dostęp: 20.07.2020].
<https://www.ore.edu.pl/2018/03/podstawa-programowa-ksztalcenia-ogolnego-dla-liceum-technikum-i-branzowej-szkoly-ii-stopnia> [dostęp: 20.07.2020].
http://www.plastykjaroslaw.pl/kierunki_ksztalcenia.html [dostęp: 20.07.2020].
<https://us.edu.pl/wydzial/wsne/dla-kandydatow/oferta-dydaktyczna/edukacja-artystyczna-w-zakresie-sztuk-plastycznych> [dostęp: 20.07.2020].
<https://uap.edu.pl/dla-kandydata/kierunki-studiow-2/edukacja-artystyczna-w-zakresie-sztuk-plastycznych> [dostęp: 20.07.2020].
<http://www.aps.edu.pl/rekrutacja/edukacja-artystyczna-w-zakresie-sztuk-plastycznych> [dostęp: 20.07.2020].
<https://www.mocak.pl/edukacja> [dostęp: 20.07.2020].
<http://mcksokol.pl/edukacja> [dostęp: 20.07.2020].
<https://www.arteducation.org.au/australian-curriculum-notes> [dostęp: 20.07.2020].
<https://www.stursulakingsgrove.org/learning/curriculum-and-subjects> [dostęp: 20.07.2020].
<https://www.artscouncil.org.uk> [dostęp: 20.07.2020].
- Józefowski E., *Arteterapia w sztuce i edukacji*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2012.
- Józefowski E., *Warsztaty twórcze przy kreacji plastycznej jako doświadczenie partycypacji w sztuce*, Difin SA, Warszawa 2017.
- Józefowski E., Florczykiewicz J., *Warsztat twórczy jako okazja rozwoju podmiotowego w przestrzeni sztuki*, Drukarnia JAKS, Wrocław 2015.
- Karolak W., *Arteterapie indywidualne – autoterapie – naturoterapię*, [w:] *Arteterapia indywidualna*, cz. 4, red. B. Łoza, A. Chmielnicka-Plaskota, Difin SA, Warszawa 2020, s. 25–35.
- Lewińska B., *Komentarz do podstawy programowej przedmiotu plastyka na II etapie edukacyjnym. Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa. Plastyka*, Ministerstwo Edukacji Narodowej. Ośrodek Rozwoju Edukacji.
- Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa. Plastyka*, Ministerstwo Edukacji Narodowej. Ośrodek Rozwoju Edukacji, <https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/plastyka.-pp-z-komentarzem.-szkola-podstawowa.pdf> [dostęp: 10.07.2020].
- Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła ponadpodstawowa: 4-letnie liceum, 5-letnie technikum. Plastyka*, Ministerstwo Edukacji Narodowej. Ośrodek Rozwoju Edukacji, <https://www.ore.edu.pl/2018/03/podstawa-programowa-ksztalcenia-ogolnego-dla-liceum-technikum-i-branzowej-szkoly-ii-stopnia> [dostęp: 10.07.2020].
- Popek S.L., *Psychologia twórczości plastycznej*, Impuls, Kraków 2010.
- Sala-Hońbrowicz E., *Potencjał dezintegracji. Edukacja artystyczna adolescentów*, [w:] *Twórczość i edukacja artystyczna*, red. I. Bugajska-Bigos, K. Gąsienica-Szostak, Wydawnictwo Naukowe PWSZ, Nowy Sącz 2016, s. 47–61.
- Szarek A., *Po co kształcimy artystów*, [w:] *Twórczość i edukacja artystyczna*, red. I. Bugajska-Bigos, K. Gąsienica-Szostak, Wydawnictwo Naukowe PWSZ, Nowy Sącz 2016, s. 27–28.
- Tomalski K., *Pobudzać, zarażać!*, [w:] *Twórczość i edukacja artystyczna*, red. I. Bugajska-Bigos, K. Gąsienica-Szostak, Wydawnictwo Naukowe PWSZ, Nowy Sącz 2016, s. 17–25.

Akty prawne

- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 roku w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, Dz.U. 2017, poz. 356.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 roku w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia, Dz.U. 2018, poz. 467.

